

VICENÇ M. ROSSELLÓ*

EL CURS DELS PRINCIPALS
RIUS VALENCIANS ALS PRIMERS
MAPES IMPRESOS

RESUMEN

Los primeros mapas impresos valencianos pertenecen a la escuela neerlandesa y reproducen el modelo de Örtel (1584). En cuanto a los principales ríos, se halla una grave anomalía en el Júcar y las distorsiones o exageraciones de una cartografía que diseña a estima sobre un cañamazo astronómico relativamente correcto. El mapa de Cassaus (1693), aunque corrija algunas latitudes, es afectado como los anteriores por una distorsión sistemática: las proporciones aumentan tierra adentro. Esto redundará en la figura y orientación de los ríos.

ABSTRACT

The first Valencian printed maps came from the Flemish school and they reproduce the Örtel (1584) model. Regarding the main rivers, a severe anomaly is found about the Júcar as well as distortions or exaggerations in estimate designed cartography on a relatively correct astronomic frame. Cassaus map (1693), even when some latitudes are amended, it is affected as the earlier ones by a systematic distortion: the proportions increase into the interior. This is redundant in the shape and orientation of the rivers.

UN SEGLE DE CARTOGRAFIA IMPRESA

Cent-nou anys s'escolen entre el primer mapa del Regne de València conegut (1584), imprès als Països Baixos, i el primer produït —i probablement estampat— al País Valencià (1693). Els intermedis que he consultat no tenen variacions fonamentals pel que fa al tema que ací ens interessa. Tots plegats demostren dues preocupacions constants, una orientació pseudoclàssica (títols i rètols) i una idea estratègica, més accentuada al mapa de Cassaus (ROSSELLÓ, 1988).

El primer de la sèrie correspon a l'atles *Theatrum Orbis Terrarum* d'Abraham Örtel i es titula *Valentiae Regnum olim Contestanorum si Ptolomaeo, Edetanorum si Plinio credimus*

*Departament de Geografia. Universitat de València.

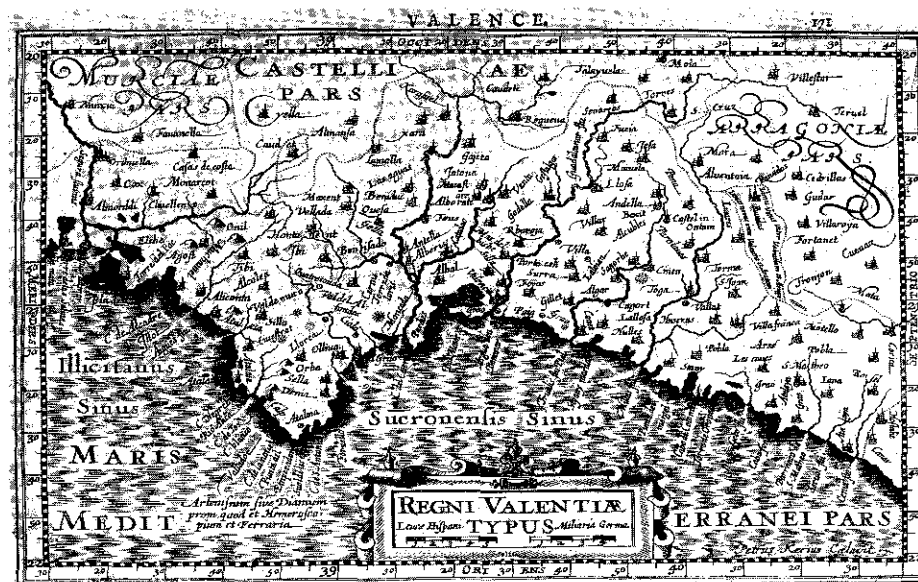

Fig. 1. Mapa del Regne de València de l'atles de G. Kremer (Mercator) de 1632. El gravat correspon a P. van den Keere i l'edició a la casa Hondt.

Typus (un dilema d'erudició classicista). Tot i que manege una edició de 1585 (la xifra en sembla retocada al burí), el mapa fou gravat per a una edició anterior, el 1584. A la primera llista d'informadors d'Örtel no hi trobe el que li forní les dades o croquis del País Valencià; algú ha suggerit el catedràtic Jeroni Munyós, autor d'una "Descripción del Reino de Valencia, 1562-1572", publicada per R. Chabàs (NAVARRO, 1997); d'altres invoquen Pedro de Medina i Ambrosio Morales. Ara, el que hi figura, almenys des de l'edició de 1603, com a responsable de la informació valenciana, és Frederic Furió i Ceriol (1527-1592), assidu de les ciutats flamenques i preceptor de Felip II. Aquest mapa (Nr. 107 del catàleg de MEURER [1991]) possiblement fou publicat com a full solt el 1584. Tanmateix, en un exemplar de la Bibliothèque Municipale de Grenoble, el privilegi de publicació és datat el 1582.

El mapa que comente amida 397 x 495 mm i duu una escala gràfica en 9 llegües (= 93 mm) que correspon a 1/640.000 ca; la llegenda en un cartutx, la representació de desset rius —sense comptar afluents—, nou albuferes o estanys i vuit serres o massissos muntanyosos siluetsats i retolats sense cap criteri de categoria, en no ser militar.

El segon mapa comentat pertany ja al segle XVII. Es tracta d'una de les edicions (probablement la tercera) del *Regni Valentiae Typus* de Gerhard Kremer (1512-1594) que ve a ser —com els altres dos que revisaré— una còpia o extracte del prototip d'Örtel, almenys pel que fa a la informació hidrogràfica. Les dimensions només atenyen 145 x 185 mm i l'escala de 5 llegües (= 20 mm) implicaria una real d'1/1.700.000 ca. Hi figuren setze rius, de molt diversa categoria, una desena de muntanyes inconnexes (*Lo alto de Bernia, col de les Ratas*, p.e.) i molts menys topònims que a l'anterior, a causa de l'escala menor.

És una mica més gran (185 x 253 mm) el mapa de Gerhard Kremer gravat per Pieter van den Keere i editat per la família Hondt, almenys el 1630 i 1632. L'escala aproximada

és d'1/1.290.000, amb la qual cosa el seu indiscutible model ortelià no va millorar gens, ni al contingut —manté els setze rius—, ni a les grafies, si cal encara, més estrafetes. Hom pot dir que el gravat de *Petrus Kerius* és un dels pitjors de tot el conjunt de *l'Atlas siue Cosmographicae Meditationes*, salvant-ne la materialitat de la lletra (fig. 1).

El mapa titulat *Valentia regnum; Contestani, Ptol. Edetani Plin.* de Willem Blaeu, pertanyent al *Novus Atlas* de 1634 (reproduït a *l'Atlas Maior o Geographia Blaviana*, vol. 10, núm. 28 [1672], FAUS, 1996), té 380 x 495 mm i reprén el model ortelià, fins i tot en l'elegant estil decoratiu. En canvia les longituds i sobre la mar hi afegeix una rosa dels vents radiant. L'escala de 8 llegües hispàniques (= 83 mm) donaria una equivalència d'1/648.000 i 1/662.000 en comprovació topogràfica. La representació dels desset rius —retolats o no— és la constant i repeteix igualment les set o vuit eminències de ressonància bèl·lica morisca (*Sierra Espadan, cabo de Castro, berranc de bellafi, col de les Rates*, etc.).

La revisió cartogràfica acaba amb *El Reyno de Valencia dividido en sus dos gobiernos... y dos tenencias* de Francisco A. Cassaus (1693), que ocupa amb la faixa interior de cinc vinyetes i cartel·la una superfície de 100 x 69,5 cm. La triple escala gràfica implica una proporció d'1/350.000, però la geometria —distorsions incloses— l'acosta més a 1/383.000 o 1/400.000. El gravat de J. Bta. Francia no és de gaire qualitat. Un treball anterior (ROSSELLÓ, 1988) m'excusa de major detall. Baste indicar que la nòmina de rius s'ha incrementat amb un curs (*Rio Verger*), que les muntanyetes siluetades es reparteixen a dojo, sense cap matís més que la profusió o absència i que alguns camins grafiats suggereixen l'aplicació del treball: el control del país per part del virrei comitent. Pel que fa al tema estudiat, aquest mapa estableix d'una manera gràfica, amb els sis atlants de la cartel·la i les gerres que aboquen, un vertader *rànk*ing hidrològic: *Segura, Alcoi, Xucar, Guadalaviar, Murviedro* i *Mijares*.

ELS RIUS I EL RÈTOLS

F. Eiximenis (1499), referint-se als principals cursos fluvials valencians, parla de "...quatre flums nauals, ço és guadalaviar... lo riu de millars... e lo riu de Segura... e Xúquer..." La llista és gairebé sempre la mateixa i la toponímia també, sobretot als quatre documents neerlandesos, salvades algunes errades de gravador. Hom pot dir que tots els cursos importants han estat representats, almenys a la seua part inferior, i els pocs oblidats (Gorgos, Girona, Carraixet, Sec de Borriana, Sec de Castelló) eren "oblidables", atesa l'escala i la destinació dels mapes. No tots els rius duen nom, però n'hi ha que en duen dos, l'històric llatí o llatinitzat i el vulgar o modern. En faig un repàs de sud a nord.

- 1) Llevat de Cassaus (1693) que posa *Rio Segura*, els altres escriuen en llatí *Segura flu(vius)*; dos afegeixen *Sorabis olim* (1584 i 1634) i Kremer-Hondt (1607) s'oblida de retolar-lo. Com a curiositat geogràfica, tots els mapes representen el Vinalopó (inno-minat) com a afluent del Segura al qual "desemboca" aigües amunt de Rojales, a banda la connexió amb l'Albufera de Santa Pola.
- 2) El riu de Montnegre o Castalla, figurat a tots els documents, mai no és retolat.
- 3) Un insignificant *Aigues fl(u)*. és present i nominat a totes les cartes flamenques. Cassaus no el retola directament, però sí la *Torre del Rio de las Aguas*.
- 4) El riu de la Vila, sempre consignat, no té nom en cap dels documents.

- 5) El següent *Rio Alica* (*Aliga*, 1607) esdevé *Rio de Alica* (1693) i correspon al que ara anomenem Guadalest o Algar, on sovint feien aiguada els vaixells. Molt probablement *alica* és una mala lectura d'*altea* (fixeu-vos: canvia el travessar de la *t* per una titla i l'*e* per una *c*). No cal pensar en Algar ni en els olcades amb què s'embolicava Escolano.
- 6) Les eixides o goles dels aiguamolls —emprades adesiara pel petit cabotatge— són males d'entroncar amb rius. Örtel (1584) escriu i dibuixa el *Molinel* que té prop de la bassa originària un *Bollidor* (cf. el Bullent d'ara), vora *Pagos* (Pego) i la muntanyeta retolada *Calaspatar*. Molta atenció a l'indret! Blaeu (1634) repeteix *Molinel* i part de la informació. Kremer-Hondt (1607) ignoren el riu, però figuren el mateix curs i estany amb el rètol *Calapatas*, el Calapatar, que és un dels ullals afluents. El gravat de 1632 prescindeix del nom i Cassaus (1693) distingeix per primera vegada un *Rio de Verger* i un *Rio del Calapatar*. No oblidem que l'antropització ja feia la seua via.
- 7) El riu d'Alcoi, tot i la seua categoria hidràulica i extensió, és representat però no mai retolat a la mapística flamenca. Cassaus, en canvi, escriu *Rio de Alcoy* i fins i tot conigna el *Rio Bernisa* com a affluent.
- 8) Els dos atlas flamencs majors (1584 i 1634) que he repassat dibuixen un curs minúscul al litoral de la Safor, que anomenen *Badavent fl.*, en un cas, i *Badarent flu.*, a l'altre. Deu tractar-se de la gola dels aiguamolls de Xeresa i Xaraco que es troben "més o menys" al peu del castell de Bairén. Explicaria això l'estrany hidrònim? Cassaus posa *Rio de Xaraco*.
- 9) Més clar és el següent *Corbera flu(vius)* que contenen tots els mapes gràficament, però no el retola el de 1632. Es tracta de l'estany Gran de Cullera on van a parar totes les correnties de la marjal del sud del Xúquer (GINER, 1986). Fet i fet és una difluència habitual del gran riu. Riu de Corbera és un topònim vigent.
- 10) *Xucar fluvius olim Sucro* diuen els dos atlas majors (1584 i 1634); els petits (1607 i 1632) no el retolen (no degué exercir-s'hi un criteri correcte de generalització) i Cassaus (1693) diu *Rio Xucar*, com també *Rio Gabriel* en qualitat d'afluent, que ix com a *Cauriel fl.* al mapa d'Örtel. Del traçat en parlarem més avall.
- 11) La doble denominació del Guadalaviar té unes arrels pseudoclàssiques, menys justificades (ROSSELLÓ, 1995). Els atlas de 1584 i 1634 consignen *Guadalaviar flu.* i *Durias flu.*, com també Cassaus (1693) alterna *Rio Guadalaviar o Turia*. Kremer retola el 1632 *Guadalaviar flu.*, només, i Kremer-Hondt, tan sols no el nomina, tot i ser un dels quatre "flums navals" d'Eiximenis. En un capítol ulterior en tractaré el disseny.
- 12) Per al cas del riu de Morvedre —ara mal anomenat Palància— triomfa el classicisme sobre el vulgarisme. Els dos grans atlas bessons (1584 i 1634) alternen *Moruedre flu.* i *Turulis fluvi(us) Ptol(omaeo)*. Kremer escriu als dos productes (1607 i 1630) *Truulis fl. Ptal. [sic]* i Cassaus (1693) es decideix per *Rio de Murviedro*, castellanitzant, com sempre.
- 13) *Millas flu.* és un altre "riu naval" que s'imposa així a tota la sèrie neerlandesa. Cassaus, en canvi, interpreta: *Rio Mijares*, que encara vigeix als ambients espanyols.

- 14) De rius Secs, n'hi ha molts, però el que va representar Örtel i, darrere ell, els altres mapistes és el tram inferior del riu de Sant Miquel o de les Coves. El seu *Seco flu.*, repetit per Blaeu (1634) —no entés pels gravadors— esdevé *Ceco fluvius* (1607) i *Geco flu.* (1632). Cassaus restaura *Rio Seco*: ni tan sols l'hagué de traduir.
- 15) *Barranco de S. Matheo* (que és el riu Sec de Benicarló i/o rambla de Cervera) concita la unanimitat dels cinc cartògrafs estudiats.
- 16) *Servol flu.* Figura als tres primers documents; *Servol flu.* al mapa de Blaeu (1634) i *Rio Servol*, al de Cassaus (1693).
- 17) La frontera septentrional ve senyalada pel *Cenia flu.* (1584, 1632 i 1634), mentre que el trobem sense rètol a Kremer-Hondt (1607) i com a *Rio Cenia* al gran mapa de Cassaus que tanca la sèrie.

EL LITORAL I LES GOLES

Els mapes neerlandesos mostren un litoral que, com a heretatge de les cartes portolanes medievals, exagera els accidents, p.e. *l'Illicitanus Sinus* o la recalada de la Vila Joiosa. On es propassa més, però, és en un fals golf on desemboca el Xúquer, al sud d'un cap de Cullera molt magnificat. Al sector septentrional allò que sobta més és una inexistent badia —que és la mòdica Olla de Benicàssim— i el retrocés de tota la costa entre el Millars i el riu de la Sénia. En línies generals, tanmateix, i salvada l'exageració dels accidents, la representació de la costa pot ser qualificada de correcta. Si pensem en “cartes de desembarc” (altre cop, la guerra o el cors), hom pot justificar encara més les distorsions.

Cassaus (1693) malda per corregir el litoral, però no millora les proporcions i és especialment maldestre en el tram que encara al seu temps es deia “costa de llevant”. Hi ha més informació, però no un progrés cartogràfic. Remarcaré només pel que fa al tema dels rius, que els mapes flamencs responen a un model únic que manté una gran exactesa als tirats respectius entre gola i gola, cosa que no es pot predicar tant del mapa de Cassaus, més preocupat per la informació terrestre o per l'aspecte defensiu de la línia litoral.

Pel que fa a les desembocadures, als mapes flamencs la del Segura és quasibé exacta, com les del Montnegre i d'Altea. En canvi, el riu d'Alcoi es desvia cap a llevant (potser era així en realitat) i el Xúquer aboca més al sud i més adreçat del que observem ara. El Guadalaviar, el qualificaré de correcte, mentre que el riu de Morvedre mor un poc massa al nord. El Millars, el riu Sec de les Coves i el barranc de Sant Mateu s'ajusten a les seues goles ara conegudes. El riu de la Sénia resta un poc desplaçat al nord i, de més a més, adreçat.

EL TRAÇAT DE LES XARXES DEL XÚQUER I DEL GUADALAVIAR

No cal insistir gaire a la poca precisió de la xarxa fluvial dels mapes anteriors al segle XVIII. Si els confins marítims del País Valencià poden assolir un grau notable de realisme, els límits terrestres no passen d'aproximat, cosa que es pot afirmar igualment de les conques fluvials. Al millor dels casos hom malda per fixar el “naixement” del riu i el seu eix o branca principal; els afluents cartografiats són ben escassos i no sempre és respectada la seua categoria. La manca de retolació garanteix un anonimat indulgent. Comparem les xarxes del mapa d'Örtel (1584) i del de Cassaus (1693) amb la realitat a escala.

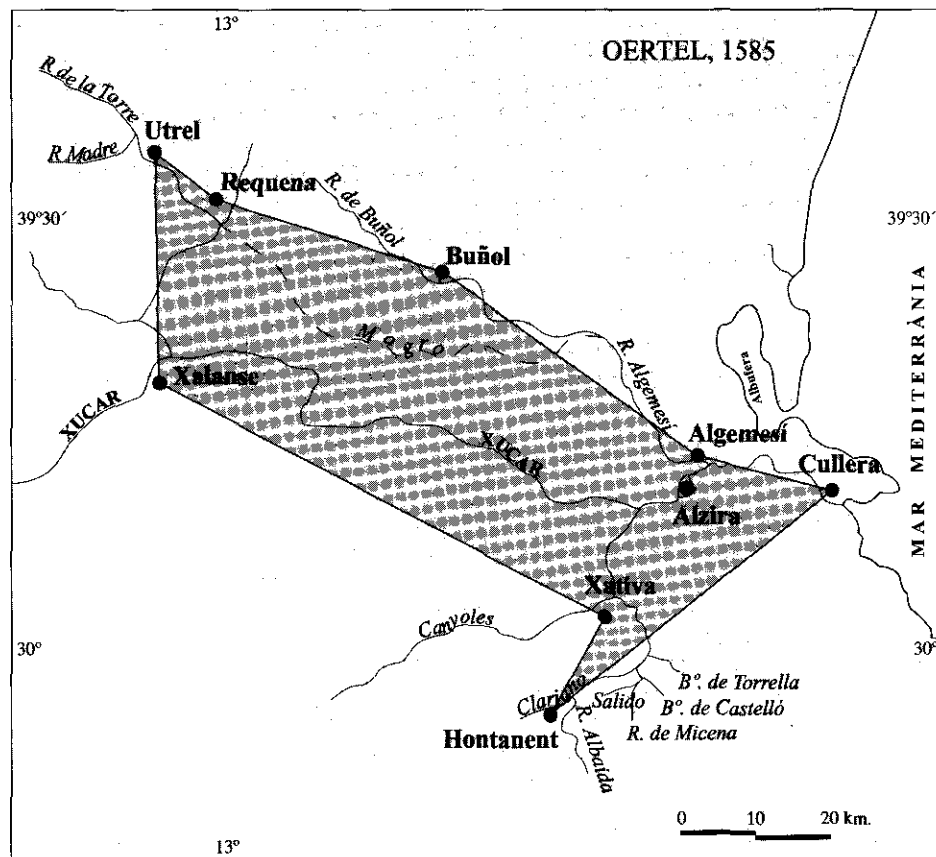

Fig. 2. La xarxa hidrogràfica del Xúquer al mapa d'A. Örtel (1585). En negra recta, els topònims ortelians; en cursiva, els nostres. El curs del Magro (desaparegut del mapa flamenc) s'indica en traços. La poligonació (Utiel-Cullera-Ontinyent-Jalance) serveix per a comparar les distorsions amb el mapa modern de la fig. 4.

El Xúquer

El dibuix del sistema, per raons materials dels límits del regne i de l'enquadrament del mapa, només arriba (fig. 2) uns 10 o 15 km amunt de Cofrentes i el Cabriel, encara, és tallat com si nasquera allà més aprop. Nogensmenys, l'anomalia cartogràfica més cridanera — una vertadera badada— és la connexió del curs alt del Magro amb el Cabriel en una estranya "captura" només atribuïble al gravador que transposà l'esborrany o croquis de l'informador.

A la comarca de Requena-Utiel, en efecte, es desenvolupa la capçalera del Magro: Rió Madre (embrionari), Rambla de la Torre (que ve de Sinarcas) i un ullal al N d'Utiel (que podria ser una "interpretació" d'El Hontanar); el col·lector passa correctament pel S de Requena i després recull un afluent irreal per l'esquerra (que ve a correspondre al corredor marcat, en sentit contari, pel Reatillo). El mapista, a partir d'ací, dirigeix el riu fan-

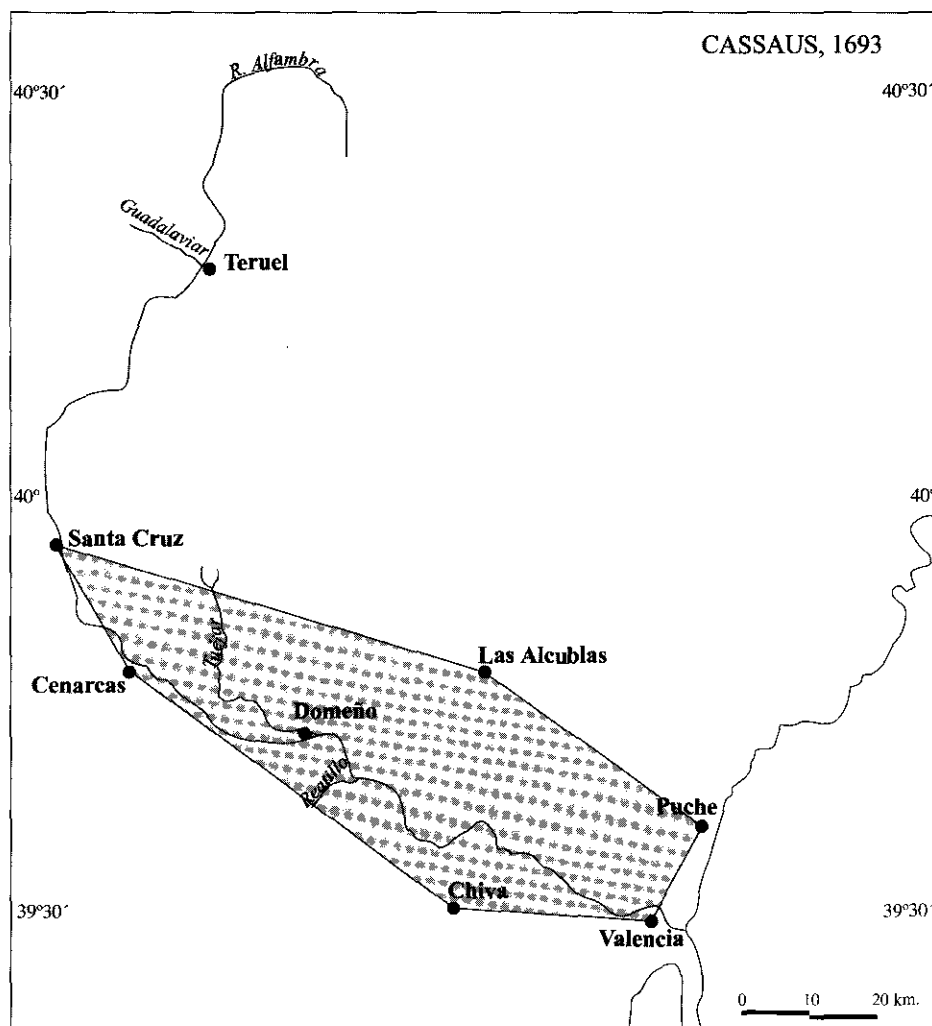

Fig. 3. La xarxa hidrogràfica del Xúquer al mapa de F.A. Cassaus (1693). L'original no porta meridians. La poligonació comparativa es disposa com a les figs. 2 i 4.

tasma cap al Cabriel, fent-lo passar per on tenim Campo Arcís, poc çà poc lla. Tampoc en faria gaire cabal: allò no era del regne!

Com pot veure's a la fig. 2, l'anomalia s'explica perquè el dibuixant o gravador *ha perdut* 30 o 40 km de curs del Magre, els compresos entre Requena i Torís, és a dir, la confluència amb el riu de Buñol que origina la rambla d'Algemesí. D'altra banda, s'ha afevorit el riu de Buñol com si fóra l'autèntic eix del Magre.

Completen la xarxa el riu d'Albaida i els seus tributaris. Com que no n'hi ha cap de retolat i el dibuix no és gaire ajustat, només poden identificar-se amb seguretat el Canyoles (entre Xàtiva i el port d'Almansa) i el Clariano o riu d'Ontinyent. Els petits

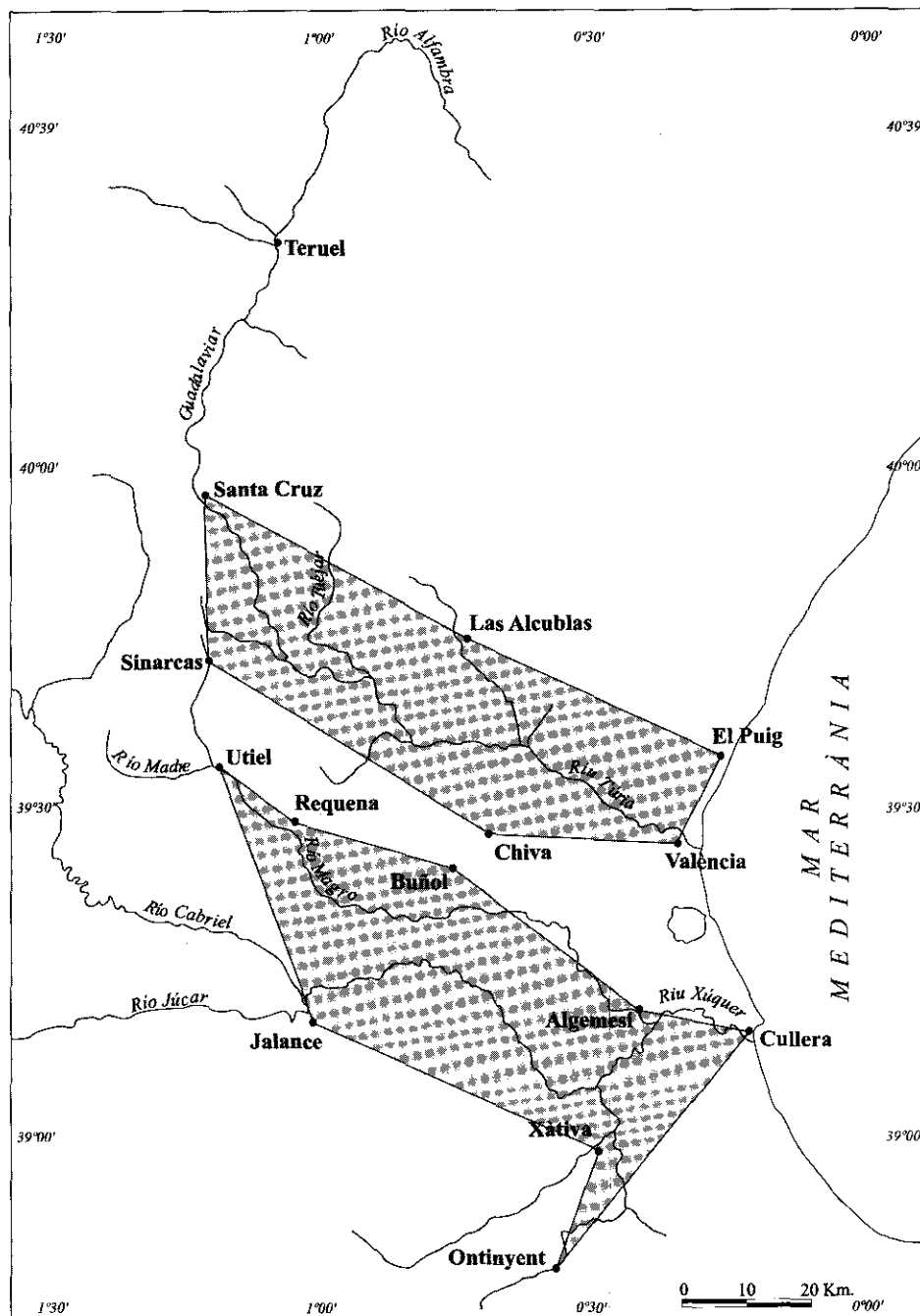

Fig. 4. Mapa modern de les conques del Xúquer i Túrria o Guadalaviar amb els polígons que s'utilitzen per a comparar-los amb mapes històrics dels segles XVI i XVII.

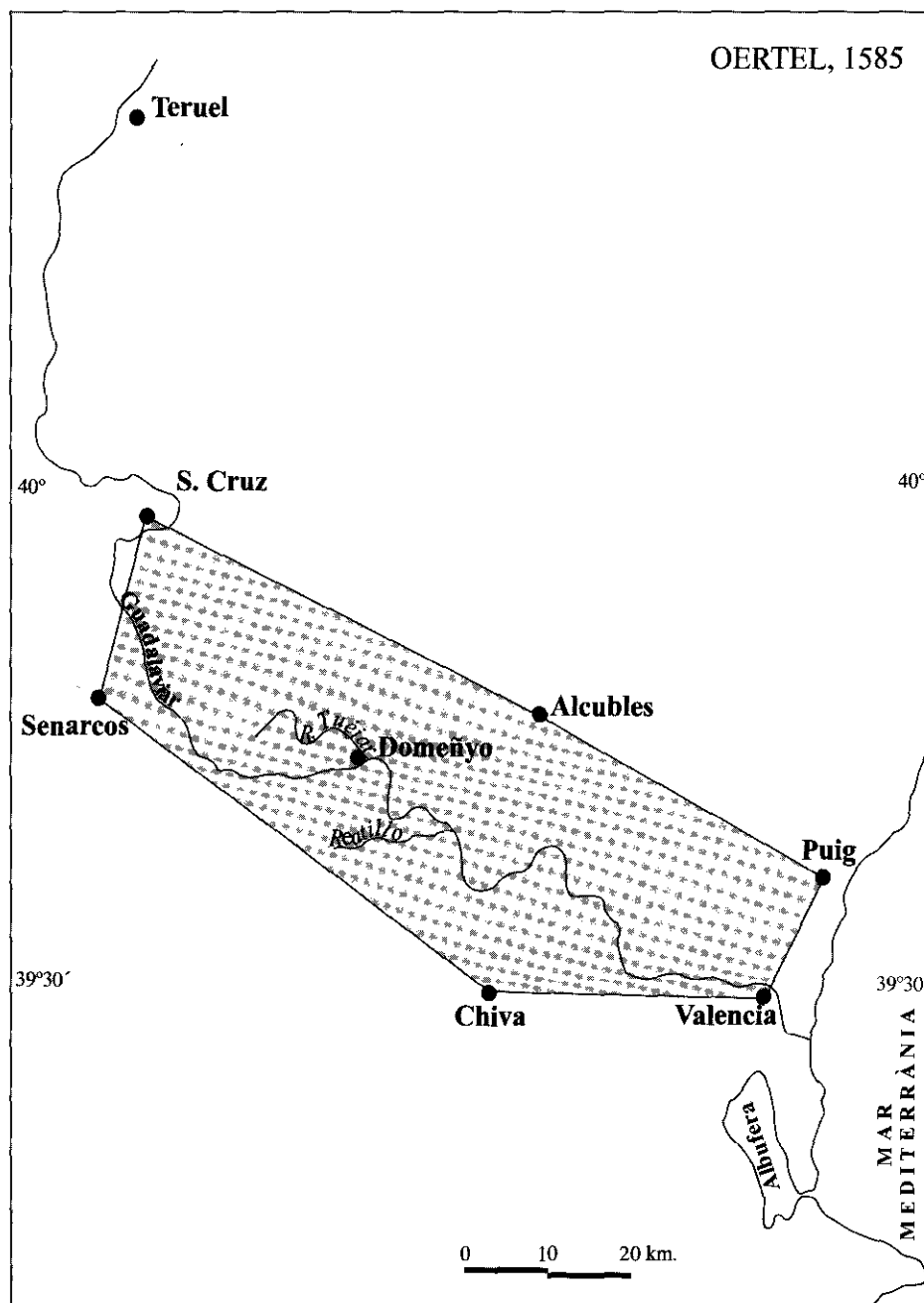

Fig. 5. El curs del riu Guadalaviar segons el mapa d'A. Örtel (1585). En negra recta, els topònims ortelians; en cursiva; els nostres. Polígonació de referència: Santa Cruz-el Puig-València-Chiva-Sinarcas.

afluents que hi aboquen són potser l'alt Albaida, el Salido, el riu de Micena i el barranc de Torrella (fig. 2): la Vall d'Albaida degué fornir informació copiosa. Quant al traçat de l'eix del Xúquer, cal observar —a banda de l'illa d'Alzira— la supressió del colze de 90° de Cotes i l'aparició d'una inexistent —o exagerada— gran raconada a Otanel-Dos Aguas, amunt de Millares.

El disseny proposat per Cassaus tracta de resoldre l'errada del Magro, connectant-lo correctament avall de Buñol, però portant-lo massa al nord, gairebé a l'altre costat de la Sierra de Malacara. Més desconcertant encara n'és la capçalera on l'autor vol cohesionar el traçat dels flamencs amb un estranyíssim colze, al SE d'Utiel (fig. 3), que enganxa un travesser absurd que va del Magro al Cabriel (el que havia inventat Örtel). Pel que fa a la resta del disseny, no s'han fet gaire progressos. Les orientacions del Xúquer i Cabriel, Cofrentes amunt, s'assimilen més a la realitat; la gran raconada de Dos Aguas s'atenua, però, en contrapartida el curs s'ondula sistemàticament i infantil. El riu Canyoles adquireix una doble raconada gratuïta i l'embolic de la Vall d'Albaida esdevé mal d'aclarir per la profusió de topònims. D'Alzira —que manté l'exagerada illa— en avall, el curs més gruixut s'ha simplificat prou, eliminant els meandres.

A la fig. 4 s'aporta, a base de la cartografia actual i a escala comparable, la poligonació de la conca valenciana del Xúquer amb referència a vuit poblacions identificables a la sèrie de mapes estudiada. Sense entrar en consideracions matemàtiques, són fàcils d'apreciar dues distorsions fonamentals: la Vall d'Albaida es desvia uns 8 km vers l'interior i la del Canyoles, gairebé el doble; més transcendent és encara l'allargament del polígon vers ponent: Requena —massa prop d'Utiel— se situa 18 km més endins; Buñol, 10, etc. Tot això sumat a l'embolic hidrogràfic de la desaparició del Magro. En resum, com més endins, al mapa d'Örtel semblen augmentar les proporcions i minvar l'exactitud.

L'única millora del mapa de Cassaus —correcció de latituds, a banda— consisteix en la restitució de la Vall d'Albaida i la Costera a un emplaçament més ajustat, però l'expansió del polígon per l'interior es manté. L'eixamplament de l'Albufera contrasta amb la correcció del cap de Cullera, gairebé real.

El Guadalaviar

Örtel (1584), i darrere ell tota la colla flamenca, fa nàixer el Guadalaviar prop de Teruel (fig. 5) i no li atorga més afluents que el Tuéjar, molt esquifit, per l'esquerra, i el Reatillo, també simplificat, per la dreta. Els trams quasi rectilinis del riu de Domeño en avall (fig. 4) esdevenen nombroses raconades injustificades i no parlem de l'enorme exageració del revolt de Santa Cruz de Moya i la subsegüent empenta de l'eix —Teruel inclòs— 15 o 20 km endins.

Cassaus tenia més clar el curs del Guadalaviar i s'alliberà de mantes errades dels cartògrafs neerlandesos. Per a començar representa tot el bucle de l'Alfambra i la branca originària del Guadalaviar que hi conflueix a Teruel (fig. 6). És ver que tot el curs superior ha estat desplaçat lleugerament cap a l'oest. Domeño amunt, el Tuéjar s'apropa abastament a la realitat, però el Reatillo amb prou feines s'insinua. Dins el curs mitjà l'anomalia principal és la marrada cap al sud —inexistent— devers Pedralba i Bugarra.

Recurrent altre cop a la poligonació (figs. 4, 5 i 6), hom aprecia una menor distorsió al mapa d'Örtel: excepte Sinarcas que s'interna 12 km, l'hexàgon és coincident amb el real.

Una altra cosa s'esdevé fora de les fronteres valencianes. Al cas del pare Cassaus, la màxima distorsió correspon a les coordenades errades de Santa Cruz, que li fan allargar considerablement el tram comprés entre aquesta població castellana i Domeño. Cal dir, en honor de la cartografia històrica, que l'alineació Santa Cruz-Las Alcuéblas-el Puig és gairebé correcta. Hi tenen res que veure les operacions geodèsiques de Jeroni Munyós? (NAVARRO, 1997). Tinc la impressió que Cassaus va verificar o rectificar les latituds d'algunes poblacions importants.

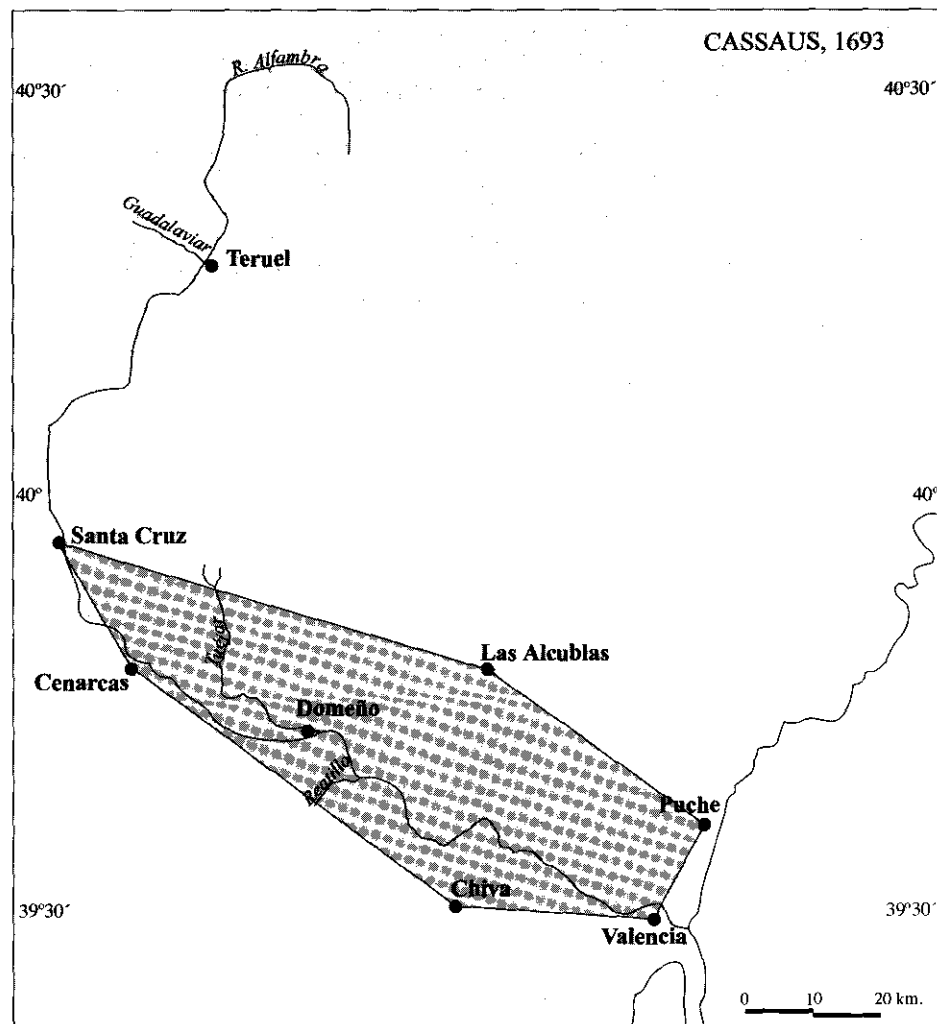

Fig. 6. El curs del riu Guadalquivir o Túria segons F.A. Cassaus (1693). L'original no porta meridians. El polígon comparatiu es disposa com a les figs. 4 i 5.

ELS ALTRES RIUS

Un Segura simplificat —eliminats els meandres i les inflexions finals— campa a tota la cartografia flamenca. Es marca bé el canvi de direcció a Orihuela, tot i que el tram fluvial s'ha allargassat en conseqüència a l'habitual augment dels espais interiors. Cassaus segueix una altra pauta: no sols detalla més el curs del riu en territori valencià, sinó que de manera absolutament equivocada dins l'àmbit murcià.

El Vinalopó de Cassaus és una caricatura del d'Örtel i companyia —sempre “afluent” del Segura i provist de bona cosa de tributaris i estanys. Un dels ramals comença del·là de Caudete, abans de passar pel santuari de Las Virtudes. Ben mirat, el naixement principal, sí que hi és, al costat de Banyeres.

El riu d'Alcoi té un curs relativament feal, tot i que la capçalera —com sempre— s'endinsa més a l'interior; els neerlandesos hi arriben a marcar dos afluents originaris, possiblement el Cint i el Barxell. El traçat del mapa de 1693 és de molt difícil lectura a l'exemplar disponible.

El riu de Morvedre dels neerlandesos és molt més “animat” i llarg que el real; transposat a la topografia vertadera naixeria al mateix Javalambre. Tot i això, el curs baix és exacte. Cassaus se'n separa un poc, tant a l'origen com al final.

El Millars, ben dotat d'afluents representats, es distorsiona molt de mitjan curs en amunt a la sèrie flamenca que hi consigna el barranc de Borriol i la rambla de la Viuda-Montlleó, que naix al nord de Vistabella. L'eix principal s'aparta molt de la veritat cap endins, com si s'haguera situat a l'estima. Li donen versemblança dos tributaris coincidents, per la dreta, la rambla de Ayódar i, per l'esquerra, el riu de Villahermosa. Cassaus, parlant simplement, tira pel dret.

REFLEXIÓ FINAL

El repàs verificat sobre cinc dels primers mapes impresos valencians dóna peu a unes quantes conclusions. Els primers autors —Örtel/Orteli o els seus informadors i consellers— comptaren amb una base astronòmica i un treball de camp relativament sòlids i exactes, sobretot per aquell temps que començava a funcionar la triangulació. Tanmateix, s'observa o endevina una distorsió progressiva vers l'interior, com si les escales augmentaren terra endins. Això redunda en una menor fiabilitat dels traçats i les direccions fluvials a mesura que ens separem de la costa.

Tots els mapes —llevat del primer, si és *el primer*— pateixen de poca originalitat i d'una manca absoluta de crítica. Les errades toponímiques i hidrològiques ho confirmen. Cassaus que, cent anys després i des d'una posició privilegiada, haguera pogut endreçar la situació cartogràfica, es limità a corregir algunes latituds i a un treball apressat i oportunista —potser *la guerra* urgia— d'ompliment i rectificacions puntuals a la costa, als rius, en determinats casos, i introduint els camins. L'escala més detallada, en definitiva, no fou garantia d'una major precisió per a un mapa que podia haver estat modern.

BIBLIOGRAFIA

- EIXIMENIS, F. (1499): *Regiment de la cosa pública*. València, Cofman. (El llibre fou escrit un segle abans, el 1383).
- FAUS, A. (1996): Aproximació des de la Geografia al Gran Atlas i als globus terraqüi i

- celest de la família Blaeu. *Cel i Terra. L'art dels cartògrafs de la Universitat de València*. València, Universitat de València. Cf. pp. 105-145.
- GINER, F. (1986): La toponímia litoral i marítima de Cullera. *Xe Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica*. València, 1985. València, Universitat de València-Conselleria d'Administració Pública. Cf. pp. 136-149.
- KOEMAN, C. (1964): *The History of Abraham Ortelius and his Theatrum Orbis Terrarum*. Lausanne, Sequoia. 64 pp.
- MEURER, P.H. (1991): *Fontes Cartographici Orteliani. Das "Theatrum Orbis Terrarum" von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen*. Weinheim, Acta Humaniora. 360 pp.
- NAVARRO, V. (1997): L'obra científica de Jeroni Munyós. *Cartografia valenciana (Siglos/segles XVI-XIX)*. València, Diputació de València. 264 pp. Cf. pp. 32-47.
- ROSSELLÓ, V.M. (1988): El mapa del regne de València de Cassaus (1693). La seua filiació i descendència. *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez*. València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. Cf. vol. II, pp. 177-199.
- ROSSELLÓ, V.M. (1995): La designació dels grans rius valencians. ROSSELLÓ, V.M. i CASANOVA, E. (eds.) *Materials de toponímia*. València, Denes-Universitat de València. Cf. pp. 901-913.

